

דרכי העברית

למה קראו לשפת העם 'לשון חכמים'?

← אריה אולמן

בתקופת המשנה יהודי ארץ ישראל דיברו עברית (וגם שפות אחרות) - פשוטי העם כחכמי התורה. זה מוכח, בין השאר, ממכתבי בר-כוסבה. אם כן, למה לשונם נקראת בפנינו 'לשון חכמים'? בתקופה ההיא השפה העברית המדוברת הייתה נקראת 'לשון הקודש' - כמו שפת התנ"ך. אולם יהודי התפוצות בתקופה ההלניסטית והרומית לא ידעו אפילו את לשון המקרא, וכל שכן את לשון המשנה, חוץ מחכמי התורה שהיו חייבים ללמוד את לשון המשנה. בשביל יהודי התפוצות שפת המשנה הייתה לשון חכמים בלבד, וכך היא קיבלה את שמה.

הקדמה

בימי לעווזאהן¹ וגייגר² נתגבשה הדעה שלשון חכמים אינה אלא שפה מלאכותית, שפת בית המדרש, עגת המלומדים שהומצאה על יסוד הארמית החיה לצורך הלימוד. החוקרים האלה סברו שמעולם לו הייתה לשון חז"ל שפה מדוברת. הרמב"ם³ חשב אחרת, אבל לעווזאהן חלק עליו ללא משוא פנים. מ"צ סגל⁴ מיגר את הדעה הביקורתית הזאת בהוכחות ברורות שחוזקו לאחר גילוי מכתבי בר-כוסבה [בר כוכבא] שנכתבו בלשון חכמים חיה.⁵ אין עוררין שלשון חז"ל הייתה חיה בתקופת המשנה, ואין ספק שהיא חדלה להיות מדוברת בתקופת התלמודים.⁶ אבל למה שיקראו לשפת כלל העם, שהייתה שפתם של מורדי בר-כוסבה, 'לשון חכמים'? הלא שם זה מעיד לכאורה על צדקת דעתו של גייגר: הלשון שמדברים בה חכמים בלבד. אם בעלי לשון מכנים רובד או נוסח מסיום של לשונם בשם לוואי - סימן שהיא הייתה לשונה של שכבה מוגדרת וסגורה. כדי לענות על השאלה הזאת ולפתור את התמיהה, עלינו ללכת בשתי דרכים - אונומסילוגית וסמסילוגית. אנחנו נברר את מקור השם הזה ואת משמעויות הביטוי בתקופות שונות, ומאידך גיסא נגלה איך כינו היהודים את לשון המשנה בזמנים שונים.

מילות מפתח: לשון חכמים, לשון המשנה, סוציולינגוויסטיקה

--

ד"ר אריה אולמן סיים את לימודיו באוניברסיטת בר אילן. ריכז את הוראת העברית באוניברסיטה הממלכתית של מוסקבה. עובד מדור המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. מרצה במכללות 'אחוזה' ו'לוינסקי'. תחומי מחקר: לשון חז"ל, סמנטיקה מבנית ודיאכרונית, התפתחות הסגנון בטקסטים היהודיים הקלסיים.

- 1 לעווזאהן, שלמה (תשי"ג). מאמר על דקדוק לשון המשנה, חלק א, ניו יורק: פרדס, דף יג עמ' א-ב (נדפס בראשונה בבית האוסף. פראג, תקע"ב).
- 2 Geiger, A. (1845). *Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mishnah*. Breslau, ss. 1-2.
- 3 פירוש למשנה, תרומות א:א.
- 4 Segal, M.H. (1908). *Mishnaic Hebrew and its Relation to Biblical Hebrew and to Aramaic*. *Jewish Quarterly Review*, 20, 647-737.
- 5 מור, א' (תש"ע). דקדוק העברית של תעודות מדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר כוכבא. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תש"ע, עמ' 289-288. *A History of the Hebrew Language*. Leiden: Brill, pp. 117-118.
- 6 שרביט, ש' (2004). לשון חכמים. פרקים בתולדות הלשון העברית, חטיבה 3. האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 18-16.

לשון חכמים - תולדות הביטוי

משמעות הביטוי המקראי לשון חכמים בספר משלי (משלי יב: יח) פשוטה - דיבור של אנשים חכמים.

הביטוי משמש בתלמוד בבלי בהוראת 'מטבע לשון', 'צורת לשון' ולא מציין את הרובד הלשוני. כך בדוגמאות הבאות:⁷

בעא מיניה [שאל ממנו, אותן] ר' אסי מר' יוחנן: יין שמסכו גוי, מהו? אמר ליה [לו], ר' יוחנן: ואימא [תגיד]: מזוג! אמר ליה, אנא כדכתיב קאמינא [אני אומר כמו שכתוב]: 'טבחה טבחה מסכה יינה' (משלי ט:ב), אמר ליה ר' יוחנן: לשון תורה לחוד, לשון חכמים לחוד (עבודה זרה נח ע"ב).
 כי סליק [כשעלה מבבל לארץ ישראל] יוסי בר היני אשכחיה [מצא אותן] ר' יוחנן דקמתני ליה לבריה [שהיה שונה משנה לבנו ואומר] רחלים, אמר ליה: אתנייה [תשנה לו] רחלות! א"ל: כדכת' [כמו שכתוב] 'רחלים מאתים' (בראשית לב:טו), א"ל: לשון תורה לעצמן לשון חכמי' לעצמן (חולין קלז ע"ב, כ"י וטיקאן 122 Ebr.).

במקרה הראשון האמוראים מתווכחים על השימוש בשורשים דומים - מקראי ומשנאי, במקרה השני - על סיומת הריבוי. אין כאן שם השפה אלא ציון תופעה בודדה שנפוצה בדיבורם של חכמים כשהם מדברים על נושאי התורה. זוהי סטייה מלשון התורה שיש להסבירה ולהגן על שגירותה בפי חכם. חשוב גם לזכור שבשתי הפעמים בעל האמרה הוא אמורא אחד - רבי יוחנן, ואולי הכלל הזה הוא עמדתו האישית.⁸

גם המילה לשון מציינת במשנה, בתלמוד ובמדרשים לא רק שפה אלא גם ביטוי: 'תפוס לשון ראשון' (בדרים כו ע"א), 'תפוס לשון אחרון' (בבא מציעא קב ע"ב), 'לשון שבדו להן חכמים להיות נודר בו' (בדרים ג ע"א).

הביטוי לשון חכמים מציין בפעם הראשונה את הרובד הלשוני בתקופה מאוחרת - בכתבי רב עמרם גאון:

איספלידא ואכסדרא - חד הוא. אוספלידי - ארמית. אכסדרא - לשון חכמים (עמרם גאון, תשובות אל מאיר בן יוסף מברצלונה (?)) [מתוך האתר 'מאגרים' של המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית]

אחריו בא שפע של היקרויות במאה ה-XI. כך במדרש לקח טוב (פסיקתא זוטרתא) שנכתב במאה ה-XI בבולגריה של היום:

'מלמד שכל מי שהנסים מתרבים עמו, מנכים לו מזכותיו'. מנכים, פירוש - לשון מיעוט, והוא לשון חכמים, ויש מביאים ראיה מן המקרא, כמו 'פרעה נכה' (מלכים ב' כג:כט), חסר, כי כל אדם שאינו שלם חסר יקרא, וכמו 'אולי אוכל נכה בו' (במדבר כב:ו), לחסר, כי בזמן שמכה אדם הוא מחסר, ועיקרו לשון חכמים (פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית לב:יא).

ר' גרשום מאור הגולה במחצית הראשונה של המאה ה-XI משתמש בביטוי זה בהקשר של השוואת הנוסחאות: 'ואף בלשון חכמים כך' (שו"ת רגמ"ה, 2,315). פירוש הגאונים למשנה

7 אין לערב את הביטוי לשון חכמים עם הביטוי התלמודי שנה בלשון חכמים שפירושו 'ניסח את המשנה' בלא לציין את שם בעל האימרה אלא באופן סתמי, בשם 'חכמים'.

8 כידוע, רבים הם החוקרים שרואים במילים האלה ביטוי להשקפת האמוראים שמבחינה בין לשון המקרא ללשון חכמים. ראו, למשל, גלוסקא, יצחק (1999). העברית והארמית במגע בתקופת התנאים: מבט סוציולינגוויסטי. תל-אביב: פפירוס, עמ' 345. דעתי בעניין הזה שונה.

באמצע המאה ה-XI מעמת לשון חכמים עם ארמית:

הדקר (משנה כלים יד:ג) - סיכתא, בלשון חכמים, כמו ששינינו 'יחפור בדקר' (משנה ביצה א:ב) (פירוש הגאונים לסדר טהרות, כלים יד) [מתוך האתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית]
 ליזבן (משנה כלים ב:ג) - פירושו זר בלשון המקרא ולזבין בלשון חכמים (פירוש הגאונים לסדר טהרות, כלים ב) [מתוך האתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית]
 שיש בהן ריר (משנה עוקצין ב:ח) - מוגלא, בלשון חכמים (פירוש הגאונים לסדר טהרות, עוקצין ב) [מתוך האתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית]

בספרות הקראית השתמשו גם כן במאה ה-XI במונח לשון חכמים במונח שלנו: היות הנער הקטון והחולה אשר הוא בשערי המות. והוא הנקרא גוסס בלשון חכמים ובלשון יון 'פשיכומכון' [psychomachon] (טוביה בן משה, ספר הנעימות ליוסף הרואה בן אברהם) [מתוך האתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית]
 בשיעורים הנזכרים כמשפט הנסך הנקראים בלשון חכמים קבועות (טוביה בן משה, אוצר נחמד ז:לז) [מתוך האתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית]

שמה של לשון המשנה

ראינו שרק הגאונים והחכמים שבאו אחריהם התחילו לכנות אות אוצר המילים של הספרות המשנאית לשון חכמים. ואילו חכמי המשנה, הם עצמם - איך נקראה לשונם החיה בפיהם? למרבה הפלא, היא נקראה לשון הקודש - ובשם הזה מכנים הם אף את העברית המקראית.

ואלו נאמרין בלשון הקודש: מקרא בכורים וחליצה, ברכות וקללות, ברכת כהנים וברכת כהן גדול, ופרשת המלך ופרשת עגלה ערופה, ומשוח מלחמה בשעה שמדבר אל העם (משנה סוטה ז:ב)
 חלק מהמובאות המוזכרות בהקשר זה - מהמקרא.

[בני אדם] מספרים בלשון הקדש כמלאכי השרת (חגיגה טז ע"א)
 מיכן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה (ספרי דברים עקב מו)
 כאן ייתכן שהכוונה גם ללשון המקרא וגם ללשון הדיבור.

אמר רבי: בארץ ישראל לשון סורסי למה? אלא או לשון הקודש או לשון יונית! ואמר רב יוסף: בבבל לשון ארמי למה? אלא או לשון הקודש או לשון פרסי! (סוטה מט ע"ב)
 תני בשם רבי מאיר כל מי שהוא קבוע בארץ ישראל ואוכל חוליו בטהרה ומדבר בלשון הקודש וקורא את שמע בבוקר ובערב מובטח לו שהוא מחיי העולם הבא (תלמוד ירושלמי שבת א:ג [דף ב טור א])
 כאן ברור שהכוונה ללשון הדיבור.

על אי ההבחנה הזאת בין לשון המקרא ללשון הדיבור בתקופת המשנה כבר עמדו החוקרים.⁹

9 סגל, מ"צ (תרצ"ו). דקדוק לשון המשנה. תל-אביב. עמ' 2; פדרבוש, ש' (תשכ"ח). הלשון העברית בישראל ובעמים. ירושלים: מוסד הרב קוק, עמ' 2; שרביט, ש' (2004). לשון חכמים. פרקים בתולדות הלשון העברית, חטיבה 3. האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 88.

בזמן הגאונים כבר כינו את השפה הנחקרת לשון המשנה. כך פותח פרק 'קניין תורה' (נתחבר ככל הנראה בתקופת הגאונים, לפני אמצע המאה ה-IX) שאנחנו רגילים לראות אותו כפרק ו' ממסכת אבות: 'שנו חכמים בלשון המשנה, ברוך שבחר בהם ובמשנתם'. בשם הזה משתמש גם דונש בן לברט בתשובותיו לרס"ג (סעיפים 3, 8, 12, 45, 62) באמצע המאה ה-X.¹⁰ כותבים יהודיים בתקופת הראשונים נקטו שם אחר - לשון תלמוד. כך, למשל:

פיוטיו [של ר' אלעזר בירבי קליר] מעורבים בלשון תלמוד (אבן עזרא, פירוש לקהלת ה:א).

'ויפג' לשון תלמוד, כמו 'תבשיל שהפיג טעמו' (פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית מה: כו).

לשון תלמוד 'מקום התורפה' הוא מקום לכלוך (שכל טוב (בובר) בראשית לא:יט) לפעמים חכמי ימי הביניים מכנים בשם זה גם את החלק הארמי שבתלמוד, ולרוב אפילו לא מבחינים ביניהם:

מזי רעב - ...אם לשון תלמוד הוא, הרי הוא כמו 'נתמזמוז מוחיה דדין' (חולין מה:ב) (רשב"ם, פירוש לדברים פרק לב פסוק כד).

ידוע כי יש כמה לשונות בתלמוד ואינמו לשון הקדש (אבן עזרא, פירוש לקהלת ה:א). 'ויפצל' - אין לו דמיון, והוא לשון חילוק בלשון תלמוד (חזקוני, פירוש לבראשית ל:לז). לכך נקרא הנערה כשעברו לה ששה חדשים לאחר נעורתיה היא נקראת בלשון תלמוד בוגרת (ר' חיים פלטיאל, פירוש לבראשית כז:יא).

אין בכך כדי להתמיה, כי הרי אפילו המילונים לספרות התלמודית והמדרשית עד הזמן האחרון (ערוך, Jastrow, Levy) כללו את המילים העבריות והארמיות יחד.¹¹ גם ממחקר מסורת תימן בהגיית המילים המשותפות ללשון חז"ל ולארמית עולה כי מלומדי תימן לדורותיהם כמעט ולא הבחינו בין שתי השפות האלה.¹²

סיבות לשימוש בשם 'לשון חכמים'

- אם הביטוי לשון המשנה היה מוכן לשימוש, למה העדיפו ההוגים העבריים את לשון חכמים? ייתכנו כמה סיבות:
- הצירוף 'לשון חכמים' נמצא במקרא ובתלמוד, אם כי בהוראה שונה. לביטוי יש הילת המקורות הקלאסיים.
  - הגאונים והחכמים פנו עד העת החדשה ללשון חז"ל בעיקר לצורך השוואת אוצר המילים - 'איך דיברו חכמים'. דווקא בהקשר של השוואת אוצר המילים המקראי והמשנאי משמש בתלמוד הביטוי לשון חכמים, כמו שהראנו לעיל. דקדוק לשון חז"ל התחיל להתפתח רק בבלשנות האירופאית במאה ה-XIX.
  - הסיבה האפשרית השלישית נעוצה בנסיבות הסוציו-לינגוויסטיות באלף הראשון לספירה, כפי שננסה להסביר להלן.

10 שרטר, ר' (1866). תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון. ברסלאו, עמ' 1, 3, 4, 14, 20.
 11 Brisman, S. (2000) (1995). History and guide to Judaic dictionaries and concordances. Hoboken, NJ: Ktav Publishing House, pp. 103-109
 12 יעקב, דורון. מסורת תימן של לשון חז"ל: מסורת שבעל פה? הרצאה בקונגרס העולמי ה-16 למדעי היהדות, ירושלים, 2013.

מידת ידע העברית בתפוצות ישראל באלף הראשון לספירה

עברית היא בסיס התרבות היהודית, זה ברור לכול. ההגדרה הזאת תקפה היום והייתה תקפה כבר לפני אלף שנים - בדור הזהב של יהדות ספרד, בעידן כתיבת המדרשים הגדולים בדרום איטליה. אבל עד כמה היה זה נכון לפני כן?

אם נסקור את המצב מהתחלה, נגלה שהלשון העברית יכלה להתפשט מעבר לגבולות ארץ ישראל רק אחרי חורבן בית המקדש הראשון. אבל אין לנו ידיעות שכך אכן קרה. חוקרי זמננו מטיילים ספק רב בחשיבות מעמד העברית בחיי העם היהודי בזמן ההוא. על חיי היהודים בבבל ובפרס בימי הבית השני כמעט ואין לנו ידע,¹³ החומר האפיגרפי היהודי מבבל בתקופת התלמוד נכתב רק בארמית הבבלית.¹⁴ חיי היהודים בתפוצות ההלניסטיות התנהלו ביוונית ולפעמים בלהגים ארמיים.¹⁵ דוגמה יפה לכך - ארכיון האישה היהודית בביתא שנמצא במדבר יהודה. מתוך 36 מסמכים רשמיים ועסקיים שבו 17 כתובים יוונית, 9 - יוונית עם חתימות בארמית ובנבטית, 7 - בנבטית ו-3 - בארמית. אין אף מסמך בעברית.¹⁶

גם בארץ ישראל, כבר בתקופת הבית השני המאוחרת, לא הייתה לעברית עמדה שלטת.¹⁷ ספרי המקרא היו מתורגמים בבתי כנסיות לארמית, כדי שיבינום:¹⁸ 'ויקראו בספר תורת האלהים' (נחמיה ח:ח) - זה מקרא, 'מפרש' (שם) - זה תרגום (מגילה ג ע"א).

אנשים רבים לא יכלו לקרוא עברית ולהבין אותה:

בראשונה כל מי שהוא יודע לקרות [מקרא ביכורים] - קורא, ושאינו יודע לקרות - מקרים אותו. נמנעו מלהביא - התקינו שיהו מקרים את היודע ואת מי שאינו יודע (ספרי דברים כי תבוא שא).

משמיעה [פרשת סוטה] בכל לשון ששומעת כדי שתהא יודעת על מה היתה שותה ובמה היתה שותה על מה היתה טמאה ובמה היתה טמאה (תוספתא סוטה (ליברמן) ב:א).

חוקרים מסיומים אפילו טוענים שבזמן הבית השני העברית שימשה בעם היהודי בעיקר לצורכי ההבחנה בין אנשי שלומנו וספרי הקודש שלהם בעברית ובין אנשים זרים המדברים יוונית וארמית; ואחרי חורבן הבית נשאר לעברית רק תפקיד של מייצב הזיכרון הקיבוצי.¹⁹ אחרים

Gafni, I. (2009), *The Jews of Babylonia in the Talmudic Era: A Social And Cultural History*. 13 Yale University Press, pp. 20-22.

Naveh, J. & Shaked, Sh. (1998). *Amulets and Magic Bowls*. Jerusalem: Magnes. 14
Barr, J. (1989), 'Hebrew, Aramaic and Greek in the Hellenistic Age'. *The Cambridge History of Judaism*, v.2: *The Hellenistic Age*. Cambridge University Press, 79-114. P. 101; De Lange, N., 'The Hebrew Language in the European Diaspora'. *Teuda* 12 (1996), pp. 111-139; Rosen H. (1995), *Hebrew at the Crossroads of Cultures: From Outgoing Antiquity to the Middle Ages*. Leuven-Paris: Peeters, 1995, pp. 5-13; Smelik W. (2013), *Rabbis, Language and Translation in Late Antiquity*. Cambridge Univ. Press, pp. 100-138.

Yadin et al., *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Hebrew, Aramaic and Nabatean-Aramaic Papyri*. *Judean Desert Studies*, 3. Jerusalem: Israel Exploration Society, 2002; Heszer C., *Jewish Literacy in Roman Palestine*. Tübingen: Mohr-Siebeck, 2001, pp. 309-318.

Smelik, W. (2010) (1995). The languages of Roman Palestine, *The Oxford Handbook of Roman Palestine*, Oxford Univ. Press, pp. 122-141.

Smelik, W. (2013), *Rabbis, Language and Translation in Late Antiquity*: בהרחבה: *Antiquity*. Cambridge Univ. Press, p. 139 ff.

Schwartz, S. (1995). 'Language, power and identity in ancient Palestine'. *Past and Present* 148, 3-47. P. 3-4; Schwartz, S., 'Hebrew and Imperialism in Jewish Palestine,' in: C. Bakhos (ed.), *Ancient Judaism in its Hellenistic Context (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 95)*; Leiden / Boston: Brill, 2005), pp. 53-84.

מציעים השקפה אחרת: עם שקיעת העברית המדוברת החלה החיאה מלאכותית שלה בתור שפת ההלכה וההגדה - שפת תורה-שבעל-פה, זאת כדי לשמר אותה ולא לתת לה להיכנע סופית מפני הארמית והיוונית. לכן ספרות המשנה והתלמוד נתחברה דווקא בלשון המשנה ולא בלשון המקרא, בשונה מספרות כת מדבר יהודה.²⁰ כך או כך, הדיבור העברי לא היה טבעי החל מהמאה ה-II לספירה אפילו ליהודי ארץ ישראל.

העמדות האלה נתמכות בהוכחות מהשטח. רק ביהודה, בגולן ובגליל כמות החומר האפיגרפי בעברית שווה לכמות החומר ביוונית; באזורים אחרים העברית במיעוט.²¹ באוצר של אלפי כתובות יהודיות של אזור הים התיכון מן התקופה ההלניסטית והרומית רק 18% נכתבו בשפות שמיות - עברית וארמית,²² וביניהן הרוב המכריע בארמית. ברומי המצב חמור עוד יותר: רק 1% מכתובות הקבורה היהודיות נכתבו בארמית או בעברית.²³ הארמית שולטת באפיגרפיקה גם במרכז החיים היהודיים - ירושלים.²⁴ בעוד שביוונית נכתבו כתובות ארוכות עם אוצר מילים עשיר ואפילו פרקי שירה, הכתובות העבריות קצרות וקטועות, משפטים שלמים בעברית נעדרים כמעט כליל.²⁵ אפילו בארץ ישראל מצב העברית המדוברת לא היה יציב כל כך.²⁶ מתוך 15 מכתבים מנחל חָבֵר רק 5 כתובים עברית (עם השפעות ארמיות), 8 מכתבים - בארמית ו-3 מכתבים - ביוונית.²⁷ אפילו בשנה השלישית למרד, באווירה הלאומנית של לוחמי בר-כוסבא, לא הצליחה העברית לדחוק את רגליהן של הארמית והיוונית. אמנם לשון הכתובות והמכתבים לא בהכרח משקפת את שפת הדיבור,²⁸ בגלל הפער בין לשון היוקרה ללשון הכלל,²⁹ אבל בשבילנו חשוב מיעוט העברית גם בתחום הזה של תרבות.

- De Lange, N. (1996). The Revival of the Hebrew Language in the Third Century CE. *Jewish Quarterly*, 3 (4), pp. 342-358.
- Barr, p. 102; Van der Horst (1991), *Ancient Jewish Epitaphs*. Kampen: Kok Pharos Publishing House, p. 23.
- van der Horst, p. 22
- Leon, H.J. (1960). *The Jews of Ancient Rome*. Philadelphia: Jewish Publication Society. P. 761; 23
- Solin, H. (1983), Juden und Syrer im westlichen Teil der romischen Welt. *ANRW II* 29, 2, .587-789. pp. 701-702
- Rahmani, L. Y. (1994). *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*. Jerusalem: The Israel Antiquities Authority and the Israel Academy of Sciences and Humanities, pp.11-13.
- Tcherikover, V. A. & Fuks, A. (1957), *Corpus Papyrorum Judaicarum*, 1. Cambridge, pp. 30-31; 25
- Horbury, W. & Noy, D. (1992), *Jewish Inscriptions of Graeco-Roman Egypt. With an index of the Jewish inscriptions of Egypt and Cyrenaica*. Cambridge University Press, pp. 258, 263-264; 26
- Van der Horst, P.W. (1991), *Ancient Jewish Epitaphs*. Kampen: Kok Pharos Publishing House, pp. 22-24, 36-37; 27
- Noy D., Panayotov A. & Bloedhorn, H. (2004) *Inscriptiones Judaicae Orientis. Volume I Eastern Europe*. Tübingen: Mohr Siebeck, p. 378; 28
- Ameling W. (2004), *Inscriptiones Judaicae Orientis. Band II Kleinasien*. Tübingen: Mohr Siebeck. p. 630; 29
- Noy, D. & Bloedhorn, H. (2004), *Inscriptiones Judaicae Orientis. Volume III. Syria und Cyprus*. Tübingen: Mohr Siebeck. p. 269; 30
- Noy, D. (1993), *Jewish Inscriptions of Western Europe. Volume 1. Italy (excluding the City of Rome), Spain and Gaul*. Cambridge University Press. P. 310-311, 334-339; 31
- Noy, D. (1995), *Jewish Inscriptions of Western Europe. Volume 2. The City of Rome*. Cambridge University Press, p. 513
- Schwartz, 1995, 3-4 ראו על כך 26
- De Lange, 1996, p.344 27
- Smelik, 2010, p. 136 28
- Fishman, J. (1965). Who Speaks What Language to Whom and When? *La Linguistique*, 2, 29 67-88.

בשונה מן הכתובות היווניות, רוב רובן של הכתובות העבריות בתפוצות הן כתובות קבורה; המילים העבריות שבכתובות אלה הן שמות או נוסחאות קבורה שמורכבות ממילים מקראיות: 'זכר צדיק לברכה', 'נוח נפש', 'שלום', 'לעולם', 'נוח נפשו בצרור החיים', 'שלום על משכבה', 'בשלום משכבך', 'נשמתה לחיי עולם', 'שלום על ישראל', 'שלום על ישרון', 'בית עולמו', 'שלום עם צדיקים', 'יהי לה חולק עם צדיקים', 'הבוחר בירושלים הוא יברך', 'ברוך אלהינו לעולם', 'ברוך שמו לעולם', 'שלום על מנוחתך', 'פה ינוח בזיכרון טוב', 'כי ניגעו י-ה'.³⁰ הכתובות האלה מלאות שגיאות וטעויות: 'ינוח' על נקבה,³¹ 'משכהבו' במקום 'משכבהו'³² ואפילו כתיבה משמאל לימין.³³ והחשוב בשבילנו - באוסף הדל הזה יש רק מילים בודדות האופייניות ללשון חכמים: של³⁴ - צפון איטליה וספרד, המאה ה-VI;³⁵ האשה הכשרה³⁶ - מצרים, המאה ה-II.³⁷

כתיבי הקודש היהודיים תורגמו ליוונית בימי ההלניזם (התורה - אפילו מספר פעמים), יצירות מקוריות יהודיות מחוץ לארץ ישראל נכתבו גם כן רק ביוונית (פילון אלכסנדרוני, יוסף בן מתתיהו, יחזקאל הטרגיקן, ספרי סיבילה). המקורות החיצוניים גם הם אינם מעידים על שימוש כלשהו בעברית בארצות התרבות היוונית.³⁸ גודמן קובע: 'חכמי המשנה והתלמוד בלבד כתבו [באותה תקופה] בשפות שמיות'.³⁹ רק מחברי הפיוט הקלאסי הארצישראלי ביססו את נטייתם לחידושים מילוניים וצורניים על שילוב לשון המקרא עם לשון המשנה בצורתה המקורית.⁴⁰ משנה כשלעצמה (ללא גמרא) ומדרשי הלכה נכנסו לאופק החשיבה היהודית בתקופת הגאונים. 'המשנה כיצירה עצמאית נזנחה בימי הביניים, וברוב התפוצות לא נלמדה כחיבור בפני עצמו'.⁴¹ הפירושים הראשונים למשנה - ספרות האלפאט,⁴² פירושי הגאונים,⁴³ פירושי ר' נתן אב הישיבה, ר' שמשון משנץ, ר' משולם בן קלונימוס, ר' משולם ב"ר משה, ר' יצחק בן מלכיצדק⁴⁴ - נכתבו רק החל מתקופת הגאונים.

יתרה מזו: משנה ומדרשי הלכה נכתבו בארץ ישראל ונועדו בעיקר ליהודי ארץ ישראל וסוריה. חיי החברה, הכלכלה והדת המתוארים בהם מתנהלים על רקע נופי ארץ ישראל. התלמוד הירושלמי מתאר בעיקר את חיי הקהילה היהודית שבארץ ישראל. יהדות העולם ההלניסטי ניהלה את חיי הרוח שלה ככל הנראה לא לפי המשנה והתלמוד.⁴⁵ יצירות ספרותיות בעברית (מדרשים, פיוטים, תרגומי החיבורים ההלכתיים) החלו להיכתב בתפוצות (בעיקר באיטליה

- 30 יש בכמה כתובות גם מילים עבריות בלתי קריאות, לא נביא אותן לדיון כאן.
 31 Noy, 1993, 164, 167.
 32 Noy, 1993, 120, 138, 143.
 33 Noy, 1993, 232.
 34 Noy, 1993, 108, 110, 111, 247.
 35 המילה של בכתוב נפרד מתועדת החל ממגילת הנחושת וממכתבי בר-כוסבה.
 36 Horbury, Noy, 1992, 223.
 37 המילה כשר כתיאור המעשה מתועדת בפעם הראשונה בעברית המאוחרת, באסתר ח:ה.
 38 Stern M. (1974), *Greek and Latin authors on Jews and Judaism*. Jerusalem: Israel Academy of Sciences and Humanities.
 39 Goodman, 2007, 235.
 40 יהלום, יוסף (תשמ"ה). שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום. ירושלים: מאגנס; גמליאל, חנוך (2003). לשון הפיוט הארץ-ישראלי. פרקים בתולדות הלשון העברית, 4. האוניברסיטה הפתוחה. עמ' 15-26.
 41 ארנד א', לימוד משנה וחברות משנה בעת החדשה. JSIJ, 3, 2004, עמ' 19.
 42 אלוני נ', אלפאט אלמשנה (מלות המשנה). ספר הזיכרון לר"י ניסים ג. ירושלים, תשמ"ה, עמ' יג והלאה.
 43 אפשטיין י"ג, פירוש הגאונים לסדר טהרות. ירושלים, תשמ"ב.
 44 ברויאר מ', אוהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה, ירושלים, תשס"ד, עמ' 129.
 45 Goodman M. (2007), *Judaism in the Roman World*. Leiden: Brill. P. 234-235; Kraabel A.T. (1983), Impact of the Discovery of the Sardis Synagogue. *Sardis from Prehistoric to Roman Times*, ed. G.M.A. Hanfmann. Cambridge, MA: Harvard University Press. 178-193. pp. 178-183, 188-190; Goodenough E.R. (1953-1968), *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, 13 vols. Princeton: Princeton University Press.

הדרומית) לא לפני המאה ה-IX.⁴⁶ ומעניין לציין בהקשר הזה שרבות מהן נכתבו לא בלשון חז"ל בגרסתה המקורית או בעיבודה המאוחר אלא בחיקוי ללשון המקרא (למשל ספר הישר, מגילת אנטיוכוס, יוסיפון, מדרש ויסעו ועוד).

סיכום

מכל זה אפשר להסיק שיהודי תפוצות ברובם, עד המאה ה-IX, לא היו מודעים אפילו לקיומה של לשון חז"ל. הלשון שבה נוסחה משנה ומדרשים קדומים, הלשון שבה נכתבו יצירות מדרשיות מאוחרות, הלשון שהונחה ביסוד תרבות הפיוט - השפה הזאת הייתה בתקופה הביזנטית לשונם של חכמים בלבד. היא כבר לא הייתה שפת העם, ולא הייתה לה הילה של שפת כתבי הקודש. רק חברת מלומדים שמרה עליה והמשיכה בה את המסורת הספרותית. לכן מתחילת החשיבה המטה-לשונית בתרבות ישראל, משהחלו להשוות בין הלשון הבתר-מקראית ללשון המקרא, כינו את שפת המשנה והמדרשים - שהייתה כה חיה בעידן התנאים ומורדי בר-כוסבה - לשון חכמים.

Herr, M. D. (2006), *Midrash. Encyclopedia Judaica*, v. 14, 182-185, p. 184 46